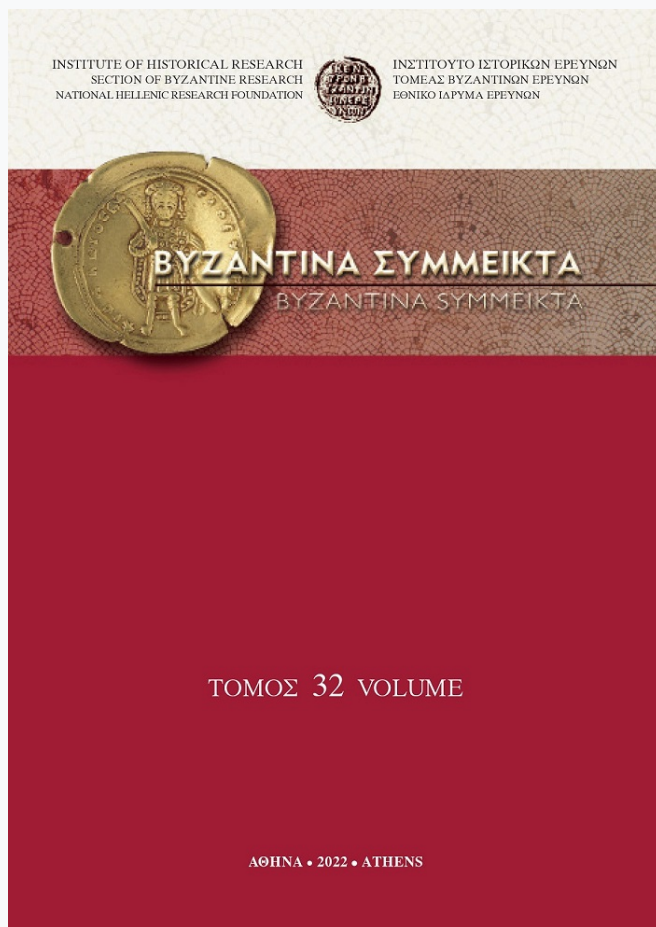

Byzantina Symmeikta

Vol 32 (2022)

BYZANTINA SYMMEIKTA 32

Βιβλιοκρισία: Χ. Σιδερή, Νεωτερικές τάσεις στην ιστοριογραφία των Μακεδόνων. Η περίπτωση της Συνέχειας Θεοφάνη (βιβλία α΄-δ΄), Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 66, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2021

Charis MESSIS

doi: [10.12681/byzsym.30557](https://doi.org/10.12681/byzsym.30557)

Copyright © 2022, Charis MESSIS

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

MESSIS, C. (2022). Βιβλιοκρισία: Χ. Σιδερή, Νεωτερικές τάσεις στην ιστοριογραφία των Μακεδόνων. Η περίπτωση της Συνέχειας Θεοφάνη (βιβλία α΄-δ΄), Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 66, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2021. *Byzantina Symmeikta*, 32, 535–541. <https://doi.org/10.12681/byzsym.30557>

Χ. ΣΙΑΔΕΡΗ, *Νεωτερικές τάσεις στην ιστοριογραφία των Μακεδόνων. Η περίπτωση της Συνέχειας Θεοφάνη (βιβλία α'-δ')*, Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 66, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 399, ISBN 978-960-7856-63-0

Το βιβλίο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή διδακτορικής διατριβής που υποστηρίχτηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 2017 και φιλοδοξεί να συμβάλει στη μελέτη των τεσσάρων πρώτων βιβλίων της *Συνέχειας* Θεοφάνη από άποψη φιλολογική και ιστορική, με έμφαση στην αφηγηματολογική ανάλυση των κειμένων που την απαρτίζουν. Συντίθεται από πρόλογο, τη βιβλιογραφία, μια γενική εισαγωγή, επτά επιμέρους κεφάλαια, μια κατακλείδα γενικών συμπερασμάτων, τρία παραρτήματα και ένα ευρετήριο για τη βιβλιογραφία.

Στη γενική εισαγωγή παρουσιάζονται αρχικά ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και η συγγραφική παραγωγή του περιβάλλοντός του και τίγεται το ζήτημα των κατηγοριοποιήσεων της βυζαντινής ιστοριογραφίας. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανακτορική ιστοριογραφία, δείγμα της οποίας αποτελεί και η *Συνέχεια* Θεοφάνη. Η συγγραφέας παρουσιάζει τις διάφορες χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για το έργο αυτό και τη σχέση του με τις *Βασιλείες* του Γενέσιου, καθώς και τη χρονολογική σειρά συγγραφής των πέντε πρώτων βιβλίων της *Συνέχειας* για να καταλήξει στην άποψη ότι το ιστοριογραφικό έργο του Γενέσιου συντάχτηκε πριν από τη *Συνέχεια* κι ότι τα πέντε βιβλία αυτής πρέπει να χρονολογηθούν στα χρόνια της μοναρχίας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Η εισαγωγή ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των χειρογράφων που περιέχουν το έργο (ουσιαστικά ο κώδικας Vaticanus graecus 167 του 10ου-11ου αι.) και οι εκδόσεις που αυτό γνώρισε με τελευταία αυτή των Featherstone – Signes Codoñer στη σειρά του CFHB, αρ. 53.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στη δομή και το περιεχόμενο της *Συνέχειας*. Η συγγραφέας συζητά αρχικά τον τίτλο και το προοίμιο του έργου που είχε ήδη

προκαλέσει μεγάλο ενδιαφέρον στην προγενέστερη βιβλιογραφία. Στη συνέχεια παρουσιάζονται λεπτομερώς τα περιεχόμενα καθενός από τα τέσσερα βιβλία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι αφηγηματικές τεχνικές και οι τρόποι συγγραφής του έργου. Η ανάλυση αρχίζει με την καταγραφή σε πίνακες των αυτοαναφορών του αφηγητή σε κάθε βιβλίο (στις οποίες περιλαμβάνονται αναφορές και σε άπληθυντικό πρόσωπο) και αναλύεται η σημασία των σχολίων του αφηγητή στα διάφορα γεγονότα που περιγράφονται. Παρουσιάζεται κατόπιν η χρήση ευθέως και πλάγιου λόγου, οι διαλογικές σκηνές και η αφηγηματική τους λειτουργία που, σύμφωνα με τη συγγραφέα, «δεν φαίνεται τόσο να συνδέεται με την πρόσδοση κύρους και αλήθειας στα λεγόμενα όσο με την απόδοση σε αυτά έμφασης και ζωντάνιας» (σ. 87). Στη συνέχεια εξετάζεται ο εσωκειμενικός χρόνος. Το πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού κλείνει με μια παρέκβαση περί της αφηγηματικής χρήσης ονείρων, μαντειών, χρησμών, οιωνών και προφητειών στα ιστορικά εν γένει κείμενα της εποχής και ειδικότερα στη *Συνέχεια*. Η συγγραφέας αφού παρουσιάσει αναλυτικά όλες τις αφηγήσεις αυτού του είδους που απαντούν στα τέσσερα βιβλία, εκθέτει κριτικά τις απόψεις σύγχρονων μελετητών για την αφηγηματική λειτουργία των διηγήσεων αυτών στην ιστοριογραφία. Παρά τις κάποιες αμφιλεγόμενες απόψεις που η συγγραφέας διατυπώνει (όπως π.χ. σ. 97: «το περιεχόμενο των ονείρων κατά τη βυζαντινή περίοδο καταγράφεται ως προϊόν απώθησης προσεγγίζοντας έτσι τη φροϋδική αντίληψη για τα όνειρα»), ορθά, κατά τη γνώμη μας, καταλήγει να συμφωνεί με τις αναλύσεις ορισμένων μελετητών που παραθέτει (Magdalino, Καλόφωνος), ότι «τα ιστορικά όνειρα είναι λογοτεχνικές δημιουργίες. Συχνά μάλιστα πρόκειται για αντίγραφα ή προσαρμογές άλλων λογοτεχνικών ονείρων, ενώ ο αρχικός πυρήνας αλήθειας που ενδεχομένως υπήρχε είναι δύσκολο πλέον να ανιχνευθεί. Ως εκ τούτου, το ενδιαφέρον τους δεν έγκειται στην αυθεντικότητα ή την ιστορικότητά τους, αλλά στην αφηγηματική τους δύναμη και την αποτελεσματικότητά τους στο πλαίσιο της ευρύτερης αφήγησης στην οποία ανήκουν» (σ. 111).

Μετά την περί ονείρων παρέκβαση, η συγγραφέας επιστρέφει και παρουσιάζει με μεγάλη λεπτομέρεια όλες τις χρονολογικές ενδείξεις που εμπεριέχονται στο κείμενο. Το κεφάλαιο κλείνει με την παρουσίαση σε αναλυτικούς πίνακες των συνδετικών φράσεων που στοχεύουν στην κειμενική συνοχή της *Συνέχειας*.

Το επόμενο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στα πρόσωπα που εμφανίζονται στη *Συνέχεια*, είτε ως άτομα είτε ως ομάδες: επώνυμοι ήρωες, ανώνυμοι δευτεραγωνιστές, ασήμαντες παρουσίες (π.χ. ενός θεραπεινιδίου, ενός ανώνυμου

γιγαντόσωμου άνδρα, ενός νεκρού στρατιώτη, κλπ.) κατά βιβλίο, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές επικαλύψεις (βλέπε π.χ. τα λήμματα για Θεοδώρα, Θεόκτιστο κλπ.). Η παρουσίαση των προσώπων διακόπτεται με μια νέα παρέμβαση που αφορά στην έκφραση των συναισθημάτων από τους ήρωες της αφήγησης, άνδρες και γυναίκες, παρέμβαση όπου η συγγραφέας εκθέτει τα δικά της συμπεράσματα, τόσο ως προς την παρουσίαση των έμφυλων συναισθημάτων (ο συντάκτης της *Συνέχειας*, κατά την άποψή της, δεν εκφράζει καμιά εκτίμηση προς το γυναικείο φύλο και η πιο σύνθετη παρουσίαση της Θεοδώρας δεν αποτελεί «πρώιμα αναδυόμενη φεμινιστική διάθεση», σ. 205), όσο και στην κοινή διαπίστωση ότι ο συντάκτης της *Συνέχειας*, όπως και η πλειονότητα των βυζαντινών συγγραφέων, εκλαμβάνει τα συναισθήματα ως *πάθη* (σ. 205). Στη συνέχεια, η συγγραφέας επανέρχεται σε ζητήματα προσωπογραφίας και παρουσιάζει αναλυτικά την εικόνα των ξένων λαών στο έργο (Βούλγαροι, Ρως, Χάζαροι, Άραβες, Πέρσες, κλπ.).

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί προσεγγίζεται το θέμα των πηγών του έργου. Αρχικά εξετάζονται οι κοινές πηγές μεταξύ *Συνέχειας* και Γενέσιου στη βάση ότι «οι δύο συγγραφείς είχαν μάλλον στη διάθεσή τους κοινή πηγή ή κοινές πηγές ή, ορθότερα ίσως, ‘dossier’ με ιστορικά στοιχεία κατά την προσφιλή τακτική των *excerpta*, στο πλαίσιο του εγκυκλοπαιδισμού του περιβάλλοντος του Κωνσταντίνου» (σ. 228), με συγκριτική παράθεση χωρίων των δύο έργων. Εξετάζονται επίσης αναλυτικά οι συμπτώσεις και οι αποκλίσεις στην παρουσίαση της κάθε βασιλείας, οι προηγούμενες απόψεις της βιβλιογραφίας για τη σχέση των δύο έργων και η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «ο ΣΘ αξιοποίησε το έργο του Γενεσίου ως προς τη διάρθρωσή του, προκειμένου να διευκολυνθεί στην οργάνωση του δικού του έργου, για την οποία μάλλον ενδιαφερόταν ιδιαίτερα» (σ. 254). Τέλος, γίνεται λόγος για την σχετικά περιορισμένη συμβολή της νεότερης έκδοσης στον εντοπισμό των πηγών της *Συνέχειας*.

Στο επόμενο κεφάλαιο η συγγραφέας ασχολείται με τα πρότυπα και τις επιρροές της *Συνέχειας*. Γίνεται λόγος για την υιοθέτηση της μορφής της βιογραφίας από τον ιστορικό λόγο του 9ου αιώνα και για την επίδραση του Πολυβίου στα τέσσερα πρώτα βιβλία της *Συνέχειας*, ενώ συζητείται ακόμη και η επιρροή των κλασικών ιστορικών στη μεσοβυζαντινή ιστοριογραφία. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στη συνέχεια στα ιστορικά ενδιαφέροντα του κύκλου του Πορφυρογέννητου. Όλη αυτή η συζήτηση γίνεται μέσω της παρουσίασης και του σχολιασμού της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Οι ενδεχόμενες σχέσεις της

Συνέχειας με την *Ιστορία* του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη είναι το επόμενο θέμα που συζητά η συγγραφέας για να προβάλει την εικασία ότι «θα ήταν δύσκολο ο συντάκτης της ΣΘ να έχει επηρεαστεί από το έργο του προγενέστερου ιστορικού, αν δεν το γνώριζε στο σύνολό του. Δεν αποκλείεται μάλιστα να είχε ο ίδιος αποδελτιώσει το έργο» (σ. 282). Στη συνέχεια εξετάζεται η επίδραση της ρητορικής στην ιστορική γραφή της περιόδου, οι πιθανές φιλοσοφικές αναφορές κυρίως στον πρόλογο του έργου, οι σχέσεις με αγιολογικά κείμενα και ηγεμονικά κάτοπτρα. Το κεφάλαιο κλείνει με καταγραφή παρομιών και χωριών κλασικών συγγραφέων και της Βίβλου κι ένα μικρό σχόλιο για τη γλώσσα της *Συνέχειας*.

Στο προτελευταίο κεφάλαιο το επίκεντρο του ενδιαφέροντος μετατοπίζεται στον συγγραφέα και τους αποδέκτες του κειμένου. Εξετάζονται οι σχέσεις του ανώνυμου συγγραφέα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και διατυπώνεται η βεβαιότητα, «βάσει υφολογικών τεκμηρίων» (σ. 322), ότι ο συγγραφέας της *Συνέχειας* δεν μπορεί να ταυτιστεί με το συγγραφέα του *Βίου Βασιλείου* (που αποτελεί το πέμπτο βιβλίο της *Συνέχειας*). Ας επισημανθεί ωστόσο ότι τα υφολογικά τεκμήρια περιορίζονται στην εξέταση της χρήσης ορισμένων συνδέσμων (*γοῦν*), επιρρημάτων (*ὅθεν*) και της χρήσης του συγκριτικού *θᾶττον*. Ακολουθώντας τη διαίσθησή της η συγγραφέας «διαβλέπει κοινό συγγραφέα στη ΣΘ (εξαιρουμένου φυσικά του ε' βιβλίου). Το αίσθημα αυτό καθίσταται αναντίρρητα ισχυρότερο για τα δύο πρώτα βιβλία, τα οποία παρουσιάζουν εμφανώς εντονότερη σύνδεση μεταξύ τους. Τυχόν ανομοιομορφίες, πάντως, που προβληματίζουν σε σχέση με την ενότητα του ύφους δύνανται να αποδοθούν στις πηγές» (σ. 323), αλλά αποφεύγει να μπει σε αποδόσεις σε συγκεκριμένα πρόσωπα, όπως έκαναν οι περισσότεροι προγενέστεροι μελετητές. Η μόνη της σιγουριά είναι ότι δεν υπάρχει επιβεβαιωμένη σύνδεση μεταξύ του Θεόδωρου Δαφνοπάτη και της συγγραφής της *Συνέχειας*. Στη συνέχεια η συγγραφέας διερωτάται για το αναγνωστικό κοινό του έργου και την ενδεχόμενη προφορική του παρουσίαση. Το έργο απευθύνεται στους «σπουδαίους»: «Το αναγνωστικό κοινό της ΣΘ πρέπει, συνεπώς, να μην περιοριστεί στη βασιλική οικογένεια αλλά να αναζητηθεί κυρίως στους αυλικούς αξιωματούχους, που αναλάμβαναν ενεργό πολιτική δράση και διέθεταν ορισμένη αλλά όχι ανώτατη μόρφωση» (σ. 339). Τέλος, παρατίθενται οι απόψεις για την πρόσληψη του κειμένου μέσα από τη μελέτη των παρασελίδων σχολίων και σημειώσεων του βατικανού κώδικα που διασώζει το έργο και που είχαν ήδη μελετηθεί από την προγενέστερη βιβλιογραφία.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου η συγγραφέας προβαίνει στη σύγκριση της *Συνέχειας* με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και των ιστορικών κειμένων του 'κύκλου' του Συμεών Λογοθέτη. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα γενικά συμπεράσματα που συνοψίζουν με σαφήνεια τα όσα παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και παρατίθενται αγγλική περίληψη και τρία παραρτήματα. Το πρώτο είναι πίνακας πηγών και παράλληλων χωρίων με παραπομπή στην έκδοση Featherstone - Signes Codoñer, το δεύτερο παρέχει εικονογραφικό υλικό για τις *έκφρασεις* οικοδομημάτων επί Θεοφίλου, ενώ το τρίτο αναφέρεται στα πρότυπα του *Βίου Βασιλείου* (το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση ξεχωριστού άρθρου).

Όπως κάθε βιβλίο, το παρόν πόνημα διαθέτει αναντίρρητα προτερήματα, παρουσιάζει όμως και κάποιες αδυναμίες. Στα προτερήματα εγγράφονται το εύρος των υπό πραγμάτευση θεμάτων, ο πλούτος των πληροφοριών που περιέχει, η πολύ καλή γνώση και η σε βάθος αξιοποίηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, η σαφήνεια της έκφρασης και η καθαρότητα της διατύπωσης. Το βιβλίο αποτελεί μια πολύ καλή παρουσίαση της μέχρι τώρα έρευνας πάνω στη *Συνέχεια* Θεοφάνη, αλλά και ευρύτερα μια ενδιαφέρουσα συμβολή για την ιστοριογραφία του κύκλου του Πορφυρογέννητου. Στις αδυναμίες θα μπορούσε να εγγραφούν η μεθοδολογική αβεβαιότητα και η συσσώρευση πληροφοριών κατά τρόπο εξαντλητικό ή και ενίοτε επαναληπτικό. Η διατριβή αυτή φιλοδοξεί να προσφέρει μια νέα οπτική, μια καινοτόμα προσέγγιση στη μελέτη γνωστών θεμάτων και κειμένων με τη χρήση της αφηγηματολογίας. Το εγχείρημα είναι τολμηρό και ενδιαφέρον. Η συγγραφέας δηλώνει στον πρόλογό της ότι δεν θα ακολουθήσει «την άκριτη εφαρμογή σύγχρονων θεωρητικών μοντέλων αλλά ουσιαστικά τη χρήση εργαλείων μελέτης, που συμβάλλουν στην ανάδειξη της λογοτεχνικότητας του κειμένου» (σ. 12). Ωστόσο τέτοια διακήρυξη δεν την απαλλάσσει από την επιστημονική υποχρέωση να αναφερθεί βιβλιογραφικά στις θεωρίες και μοντέλα που αποδέχεται πλήρως ή μερικώς και σε εκείνες ή εκείνα που απορρίπτει. Θα μπορούσε τουλάχιστον να είχε αναφερθεί σε μελέτες του Gerard Genette, ο οποίος συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός στατικού μοντέλου αφηγηματικής ανάλυσης με μεγάλη διάδοση στην Ελλάδα, και της Irene de Jong που έχει προσαρμόσει την αφηγηματολογία στις ανάγκες ανάλυσης αρχαιοελληνικών κειμένων (κυρίως στο *Narratology and Classics: A Practical Guide*, 2014). Εντέλει η όλη αφηγηματική ανάλυση δίνει την εντύπωση μιας περισσότερο εμπειρικής και λιγότερο θεωρητικής προσέγγισης στους τρόπους εξιστόρησης της μεσοβυζαντινής ιστοριογραφίας.

Η αφηγηματολογική ανάλυση, με δεδομένο ότι το υπό εξέταση κείμενο δεν αποτελεί μια ‘κλασική’ συγγραφική δημιουργία ή δεν είναι προϊόν καθαρής μυθοπλασίας, αλλά μια συγγραφή που βασίζεται πολύ πιθανόν σε συμπίληση προγενέστερων κειμένων που το καθένα ακολουθεί τους δικούς του αφηγηματικούς κώδικες, εμπεριέχει ρίσκο, αλλά και πρόκληση. Η ανάδειξη της νεωτερικότητας στην προσέγγιση θα επιτυγχανόταν περισσότερο χωρίς τις προσωπογραφικές καταγραφές που αρμόζουν μάλλον σε μια σχολιασμένη μετάφραση του κειμένου και χωρίς τις παρεκβάσεις όπου συγγέεται κατά τρόπο μεθοδολογικά ασαφή η εξέταση αφηγηματολογικών τεχνικών (αφηγητής, χρονοτόπος, τρόποι γλωσσικής μετάβασης από τη μια ενότητα στην άλλη κλπ.) με την εξέταση συγκεκριμένων θεμάτων (όνειρα, συναισθήματα).

Το δεύτερο ζητούμενο σε μια επιστημονική μελέτη είναι να γίνεται σαφής στον αναγνώστη η συμβολή του συγγραφέα στα θέματα που προτείνει προς εξέταση. Στη συνολικά πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που αφορά μια σειρά προβληματισμών που άπτονται του κειμένου, αν κάτι μπορεί να επισημανθεί είναι η πολύ διακριτική παρουσία της συγγραφέως, η οποία με μεγάλη φειδώ εκφράζει άλλοτε τη συμφωνία, άλλοτε τον προβληματισμό ή τη διαφωνία της με τις προτάσεις των άλλων μελετητών, ενώ αποφεύγει να προτείνει μια δική της πιο ολική θεωρία για τη συγκεκριμένη ιστορική σύνθεση και τη συγκρότησή της σε λογοτεχνικό κείμενο, εφόσον αυτό είναι το ουσιαστικό ζητούμενο της έρευνάς της. Η επιστημονική αυτή σεμνότητα θα μπορούσε να εκληφθεί ως υπερβολική επιφυλακτικότητα.

Θα ήθελα μόνο να συμβάλω, αν είναι δυνατόν, στη συζήτηση για μια δευτερεύουσα πληροφορία που αφήνει χωρίς συζήτηση η συγγραφέας. Στον προσωπογραφικό της κατάλογο εντάσσει, ακολουθώντας το *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (λήμμα 2532) και την έκδοση της Βόννης, τον τραγουδοποιό Γύβεριν (σ. 154 και 237), παρόλο που οι νέοι εκδότες θεωρούν πως το Γύβεριν ή γυβέρην παραπέμπει όχι σε όνομα προσώπου αλλά σε ιδιότητα. Έτσι μεταφράζουν τη φράση «ἄκουσον, κῦρι οἰκονόμε, τί λέγει τὸ γυβέρην. ἔάν μοι δῶς τὴν Σανιάναν, μητροπολίτην σε ποιήσω καὶ Νεοκαισάρειάν σοι δώσω» (II.20.34-36) ως: ‘Listen here, Lord Steward, to what the **guy'nor** says: “If you give me Saniana, I’ll make you metropolitan and give you Neocesarea”. Το **γυβέρην** σημαίνει, για τους νέους εκδότες, πρόσωπο που κατέχει κάποιο είδος εξουσίας. Η λέξη *γυβέρην* είναι σπάνια, ενδεχομένως ένα άπαξ, και δεν καταγράφεται σε κάποιο γνωστό λεξικό. Πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, να συνδεθεί με τις λέξεις *γυβέλαρες* και *γυβίλους* του *Περὶ βασιλείου τάξεως* (II.92, Vogt, II, σ. 183

και 186 και αντίστοιχα σχόλια: Flusin et alii, τ. II, σ. 363) που εξηγούνται από τον γραφέα του κειμένου ως *κραυγάζοντες* και *φωνοβλοῦντες* η πρώτη και ως *κραυγή* καὶ *κράκτης* η δεύτερη. Αν η υπόθεση είναι σωστή, το *γυβέριν* μπορεί να μην αναφέρεται σε πρόσωπο, αλλά να δηλώνει το μήνυμα που μεταδίδεται φωναχτά, το κηρυττόμενο.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο αυτό ισορροπεί μεταξύ μιας ευσυνειδήτης και συνεπούς παρουσίασης της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και μιας συγκρατημένης πρότασης ανάλυσης με βάση αφηγηματολογικές θεωρίες και αποτελεί, παρά τις όποιες αδυναμίες του, ένα χρήσιμο ανάγνωσμα με πληθώρα σωστών συμπερασμάτων και έκδηλη παρουσία καλού επιστημονικού γούστου. Ο υποψιασμένος περί το θέμα αναγνώστης θα επιβεβαιώσει όσα ξέρει και θα ενημερωθεί για τα νεότερα φιλολογικά πορίσματα στη μελέτη του συγκεκριμένου κειμένου, ενώ ένας αναγνώστης με ευρύτερα ενδιαφέροντα στη βυζαντινή λογοτεχνία θα βρει μια ευσύνοπτη εισαγωγή στα προβλήματα του κειμένου και χρήσιμες πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής.

ΧΑΡΗΣ ΜΕΣΣΗΣ
Τμήμα Φιλολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών